

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM ETNIKAI VONATKOZÁSAINAK ÁTÉRTÉKELŐDÉSE A DUALIZMUS KORI MAGYAR KÖZÉPISKOLAI TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEKBEN

Egy korábbi írásomban azt vizsgáltam, hogy a dualista korszak magyar történelem-tankönyveiből mennyiben olvasható ki a nemzet fogalmi megragadása, továbbá milyen jellegzetes kulcskérdések köre szerveződött lapjaikon az azzal kapcsolatba hozható elbeszélés.¹ A rövid áttekintés során kiderült, hogy ebben a periódusban különösen nagy hangsúly helyeződött a nemzetfelfogás *politikai* aspektusaira, ami nyilvánvalóan összhangban lévőknek látszott azzal, hogy a korszak hivatalos hazai közösség- és államideológiájának centrumában az egységes politikai nemzet ideálja, illetve célképzete állt. A mostani írásomban arra a kérdésre igyekszem válaszokat találni, hogy milyen szempontból mutat kontinuitást és mely pontokon, valamint nagyjából milyen kronológiával változik meg a hazai középiskolai történelem-tankönyvekből kiolvasható elbeszélés szerkezete, amennyiben a magyar nemzetfogalomnak nem a politikai, hanem a szorosabban vett *etnikai* jellemzőire összpontosítunk.² A permanencia és változás trendjeinek jobb kimutathatósága természetesen hosszabb időtartamú kitekintést igényel, ezért a közvetlen és távolabbi előzményeket is szükséges érintenem, miközben az összehasonlítás fókuszja alapvetően a „hosszú 19. század” második felének időtartamára irányul. A felmerülő problémák kutatásának összetettsége, szerteágazódása és mély időbeli beágyazottsága miatt az alábbiakban természetesen csak jelezni tudom azok szövevényes alakulástörténetét, a vizsgálatot pedig alapvetően a *korai* magyar történelem, azaz az államalapítás előtti

¹ LAJTAI L. László: A politikai nemzetfogalom érvényre juttatása és a dualizmus kori történelem-tankönyvek tartalmi áthangolódása. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS–Magyar Napló, 2019. 65–78. (A továbbiakban: LAJTAI, 2019.)

² Itt csak jelezni tudom, hogy a nemzet- és nacionalizmuselméletek egyik jelentős, ám korántsem fősodratú irányzata, az ún. *etnoszimbolizmus* az, amely a hangsúlyozottan *modern* politikai-társadalmi-kulturális jelenségként felfogott nemzet kialakulását és tartósságát a hosszú időtartamú etnikai beágyazottság és annak szimbólumrendszere vizsgálatán keresztül értelmezi. Az *etnicitás*-nak ugyan többféle tudományos megközelítése létezik, az etnoszimbolisták érdeklődése viszont elsősorban a közös kultúra és (valós vagy vélt) eredet *érzetének* tanulmányozására irányul. Vö. SMITH, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Blackwell, 1986. – Uő.: *Ethno-symbolism and Nationalism. A Cultural Approach*. Abingdon, Routledge, 2009.

történesek, különösen a tágan értett etnogenezissel kapcsolatos kérdések tárgyalására korlátozom.

A hagyományos, a 13. század vége óta írásbelileg kanonizálódó, hun–magyar *etnikai kontinuitásra*, de legalábbis szoros rokonságra épülő *eredetnarratíva*³ lényegében már a 18. század második felében elkezdett megkérdőjeleződni. A legkülönbébb típusba sorolható források megszorodása a 18. század második felétől, a kritikai történetírás kibontakozása idejétől érzékelhetően elbizonytalanították a hun–(avar–)magyar *népazonosság*on nyugvó évszázados eredettörténet immár dokumentumalapú megszilárdításán fáradozó történetírókat. Egyfelől sokkal szélesebb idő- és térbeli horizontra helyeződött a tágan értett eredetkérdés (Kína mellékétől Lappföldön át a Kaukázusig),⁴ másfelől épp az őstörténeti elbeszélés egy hosszú évszázadokra feledésbe merült hazai változatának közzétételével⁵ új „frontvonalak” is nyíltak, amennyiben hatásos kútfőigazolást adtak a hagyományos magyar eredetnarratíva megkérdőjelezőinek a kezébe. Leegyszerűsítve: egyfelől pusztán a 18. század közepén előkerült (és évtizedekig vitatott hitelességű)⁶ Névtelen Jegyző-féle gesta szövegéből önmagában igazolhatatlanná vált a hun–magyar etnikai folytonosság, másfelől a (később „nemzetiségek”-ként számontartott) nem magyar ajkú hazai népesség szószólójaként fellépő korai értelmiségiek saját (potenciális) nemzeti közösségük – a magyarokhoz képest legalábbis – *óslakó* státuszát olvashatták és olvasták is ki a gestának az Árpád hadaival szembeszegülőkre vonatkozó részeiből.⁷ Az anonymusi alapszöveg ezáltal tehát kétségkívül felgyorsította a kora újkortól kimu-

³ KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Ford. BOLLÓK János. In: ANONYMUS – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) Budapest, Osiris, 87–173. Genezisének átfogó elemzését ld. SZÜCS Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. I.–II. rész. *Századok*, 1973/3. 569–643., *Századok*, 1973/4. 823–878.

⁴ HEGEDŰS József: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Budapest, Akadémiai, 2003. *passim*. (A továbbiakban: HEGEDŰS, 2003.) – LAJTAI L. László: „Magyar nemzet vagyok”. *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2013. 406–409. (A továbbiakban: LAJTAI, 2013.)

⁵ A néhai Béla király ismeretlen kiletű jegyzője által összeállított *Gesta hungarorum* első kiadását BÉL Mátvás kommentárjával lásd: *Scriptores Rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum, et Sclavonicarum Veteres ac Genuini, [...] et cum Amplissima Praefatione Matthiae Belii, [...] Cvra et Studio Ioannis Georgii SCHWANDTNERI Avstriaci Stadelkirchensis*. Vindobona, I. P. Kravs, 1746. I. köt. 1–38.

⁶ CSAPODI Csaba: *Az Anonymus-kérdés története*. (Gyorsuló idő.) Budapest, Magvető, 1978.

⁷ ARATÓ Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei*. Budapest, Akadémiai, 1975. 88–100., 124–127. – NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete, 1995. 371–374., 576–581.

tatható hungarus-tudat (azaz a közös haza iránti ragaszkodás érzetének)⁸ kezdődő erodálódását, miközben egyúttal tartósan nehezítette az örökébe lépő „egy politikai nemzet” koncepciójára alapozni kívánó modern magyar nemzeti önkép etnikailag kontrasztív karakterének a tompítását. Az eredetkérdés körüli viták eszkalálódása⁹ miatt egy időre olyannyira érzékenyvé vált a tematika, hogy az 1830-as és 1840-es években már szinte jobbnak látták azt nem is tárgyalni a hazai történelemnek szentelt tankönyvekben.¹⁰

A szabadságharc leverése utáni évtizedekben viszont ismét népszerűvé vált a hun–magyar etnikai kontinuitásra építő hagyományos magyar eredettörténet, amelynek elősegítésében feltehetőleg nem elhanyagolható szerepet játszott egyfelől az osztrák összbirodalom-építési törekvésekkel, másfelől a rivális hazai nemzetiségek eredetnarratíváival szembeni szimbolikus ellenállás. A „hunok visszatérése” mögött azonban kortárs tudománytörténeti okok is kimutathatóan felsejlenek. A francia romantikus történészgeneráció vezéralakjának, Augustin Thierrynek az öccse, a szintén történetíró Amédée Thierry (1797–1873) a francia történelem kezdeteit kutatva ugyanis éppen az 1850-es években avanszált Attila és a hunok történetének nemzetközileg elismert szaktekintélyévé.¹¹ A fiatalabb Thierry nagymonográfiáját az 1850-es évek magyar tudományossága kitörő ovációval fogadta, második kiadása – a szerzői előszó szerint, amelyben név szerint is köszönetet mond több magyar

⁸ Vö. TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest, Akadémiai, 1969. – MISKOLCZY Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes*, 2009/4., 71–96.

⁹ Ebben magyar részről a 19. század első felében komoly szerepet játszott a kortársai által „tüzes magyar”-ként aposztrofált pesti egyetemi tanár és múzeumi helyettes igazgató Horvát István (1784–1846) a szinte parttalanán terebélyesedő őstörténeti eszmeifuttatásaival.

¹⁰ LAJTAI, 2013. 428–430.

¹¹ A francia tudományos akadémia (Institut) tagja első változatban a *Revue des Deux Mondes* hasábjain adta közre folytatásokban 1852-ben Attila és utódai történetét, amelyet 1856-ban két kötetben, közel ezer oldal terjedelemben önállóan is kiadott. Az első, részleges magyar fordítás még a folyóiratbeli közlések alapján készült Szabó Károly tollából, aki egy évvel a harmadik francia edíció megjelenése után fordította le a kibővített monográfiát (az Attila-mondák kivételével, amelyet egy évvel korábban már önállóan megjelentetett). A hazai közönség Thierry munkájáról a korban Szabó Károly fordításai mellett Csengery Antalnak a Pesti Naplóban az 1850-es évek közepén közölt kivonatai és Boross Mihály összefoglalása alapján tájékozódhatott még. Vö. THIERRY, Amédée: *Histoire d'Attila et de ses successeurs jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe suivie des légendes et traditions* I–II. köt., Paris, Didier, 1856. – THIERRY Amadé: *Attila, történeti kor- és jellemrajz*. Ford. SZABÓ Károly, Pest, Geibel Armin, 1855. – Uő.: *Attila-mondák*. Ford. SZABÓ Károly, Pest, Pfeifer Ferdinánd, 1864. – Uő.: *Attila és fiai és utódai történelme* I–II., Ford. SZABÓ Károly, Pest, Ráth Mór, 1865. – [BOROSS Mihály]: *Attila a hun király. Történeti kép az ötödik századból*. Pest, Lampel Róbert, 1864. Vö. továbbá R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történetnézet a magyar történetírásban. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860*. Budapest, Akadémiai, 1973. II. köt. 407–408.

közreműködőjének és fordítójának – a Magyar Tudományos Akadémia szakmai pártfogásával jelent meg, amely őt 1858-ban tiszteleti tagjává is választotta. Mindennek fényében tehát a legkevésbé sem meglepő, hogy az 1850-es és 1860-as évek hazai történelemtankönyveiben (újra) alaptézissé vált a magyarság belső-ázsiai őshazája és a magyar nyelv és etnosz azonossága, de legalábbis közeli rokonsága a késő római történelemből ismert hunokkal. Mindezt még tovább látszott erősíteni a korszak szenzációs nyelvészeti felfedezése, nevezetesen hogy a behisztuni és mezopotámiai ékírások megfejtésével felszínre hozott titokzatos ősi nyelvet az orientalisták a térség történelmében szokatlan szókincese és szerkezeti analógiák nyomán a „szkíta” (a nemzetközi tudományos életben ekkortól már inkább turáninak, illetve altajinak elnevezett)¹² nyelvcsalád őseként azonosították be. A magyar nyelv és etnosz kapcsolatba hozása az (1869-től immár) *sumer* néven elhíresült, a legősibb írásos nyomot maga után hagyó nyelvvel és civilizációval újra kellő tudományos presztízst¹³ biztosított tehát a reformkor idején népszerűségét tekintve már elhalványulni látszó hun–magyar rokonságtézisnek is.

Mindezek figyelembevételével válik érthetőbbé, hogy a felvázolt bonyolult tudománytörténeti együttállás egyes korabeli tankönyvszerzők munkájában miképpen nyerhetett pedagógiailag hasznosítható – még ha kétségkívül túlon túl nyakatekertnek is bizonyuló – megformálást, ahogy azt az alábbi sorok is érzékletesen tanúsítják. „A magyar nemzet, nyelve után következtetve – az áltaji vagy turáni nyelvcsaládnak tagja, melyet a régiek közönségesen *scytha* néven említettek vala. De e messzeterjedő nyelvcsalád több ágra oszlik, [...] a jobban értesült nyelvészektől kétségtelenné tette, hogy nemzetünk eredete azon családban keresendő, melyet külföldiek *ugor* vagy *urali finnek* (Thierry Amédée: *Histoire d’Attila et ses successeurs*. Szabó Károly fordítása szerint. 1. füz. 5. l.), hazai történetíróink *hun–scytha*, vagy *hun magyar* néven neveznek. [...] Herodot scythái urali ugor népek lehettek (Csengery

¹² Bár a *turáni* terminus már a század első felében is feltűnt (Julius Klaproth, majd Christian Karl Josias von Bunsen írásaiban), elterjedése egyértelműen a német-brit orientalista Max Müller (1823–1900) nevéhez fűződik, aki Eurázsia nyelveinek és népeinek „turáni”, „ségi” és „árja” nyelvcsaládokra osztását egyúttal evolucionista társadalomfejlődési modellel párosította. HEGEDŰS, 2003. 110. A hazai olvasók mindenesetre már a reformkorban is találkozhattak vele (igaz, még nem nyelvészeti értelemben) az alábbi történetfilozófiai alapozású publicisztikában: PULSZKY Ferenc: *Iran és Turan. Athenaeum*, 1839. Második félév, 18. 273–279.

¹³ A kérdésről a hazai művelt közvéleményt nem kisebb hitelű írástudók tájékoztatták, mint az elsősorban politikusként és közgazdászként közismert (Thierry kapcsán is már említett) CSENGERY Antal: *Nyugotázsia őstörténetei az ékíratok világánál. Budapesti Szemle*, 1858/9–10. 319–347. – Uő.: *A scythák nemzetisége. Akadémiai előadás. Budapesti Szemle*, 1859/20. 243–263. – A legelső hazai hírvívője pedig nem más volt, mint az akkor már elsősorban nyelvészettel foglalkozó HUNFALVY Pál: *Bábel tornya (Az ékírat és a magyar nyelvészet). Budapesti Szemle*, 1857/3. 424–444.

Antal «Budapesti Szemle» VI. k. 20. füz.), és a perzsa ékiratok tudós fejtegetői azt állítják, hogy az azokon talált turáni nyelv az urali finn, vagy ugor rokona vala, és így az ugor népcsalád multját az őskori Perzsiában találónok föl, mint oly népét, mely az ékírás feltalálása által Ázsia őskori míveltségének kifejtésére lényeges befolyással volt. (Hunfalvy Pál «Budap. Szemle» III. k. 129. l., hol Gosche szavaira hivatkozik. Az ékiratok legkitünőbb megfejtői különben: Oppert, Norris, Rawlinson stb.)¹⁴

A magyar eredetkérdés újabb, gyökeres fordulata azonban nem sokat váratott magára, tekintettel az annak kulcsalakjaként fellépő Hunfalvy Pál 1860-as és 1870-es években megjelent, paradigmateremtőnek bizonyuló írásaira. A köztudatban leginkább megrögzült 1880-as évekbeli „ugor–török háború”¹⁵ mellett és *előtt* Hunfalvy ugyanis jó néhány egyéb közleményével terelte szívós kitarással új mederbe az alábbi, egymással számos ponton átfedésben lévő kérdéskörök tudományos megítélését. Így a magyar *nyelv* és etnosz¹⁶ eredete mellett a hun–magyar rokonság, az azzal immanensen érintkező „székelykérdés”, azaz a székelység hun maradványnép tézise, sőt még a román etnogenezis tárgyában¹⁷ is sikerült elérnie az addigi hazai tudományos közmegegyezés többé-kevésbé gyökeres felülvizsgálatát. Lényeges aláhúzni, hogy Hunfalvy minden egyéb lehetséges kritériummal (közös biológiai jegek, életmód, vallás, társadalmi és politikai szerveződés) szemben a *nyelvet* tette az

¹⁴ RIBÁRY Ferenc: *Magyarország oknyomozó történelme. A lyceumok és középtanodák felsőbb osztályai számára.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1868. 4., 6–7. Az 1869-től a világtörténelem egyetemi magántanáráként is működő Ribáry nemcsak az ókori népek történetének volt specialistája (a hükszoszokról és a pelasg-kérdésről is publikált egy-egy kismonográfiát), de a még napjainkban is nyelvtörténeti kakukktojásnak számító baszk nyelv szerkezete is élénken foglalkoztatta.

¹⁵ MUNKÁCSI Bernát: *Emlékbeszéd Hunfalvy Pál rendes és igazgató tag fölött.* (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek 15. köt. 11. sz.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1912. 74–87. – PUSZTAY János: Az ugor–török háború. In: Uő.: *Az „ugor–török háború” után.* (Gyorsuló idő) Budapest, Magvető, 1977. 92–107.

¹⁶ Hunfalvy világos fogalmi és terminológiai tisztasággal tett különbséget *nép*, azaz ’politikai értelemben vett közösség’ és *nemzet*, azaz ’etnikai-kulturális közösség’ között, mely utóbbi legfőbb kritériumának a nyelvet tekintette. Vö. például: „A magyar nyelvben két szó felel meg a görög ethnosznak, *nép* és *nemzet*. A nép tágabb jelentésű a nemzetnél. Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. [...] A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető; azért a *népség* is ezekre vonatkozik; továbbá *népes*, *népesség* a lakosság sűrűségét fejezi ki. Nálunk a latin *natio* inkább a nép értelmében járt [...].” Fontos azt is kiemelni, hogy Hunfalvy számára az etnicitás vizsgálatában a fizikai antropológia szempontjai másodrangúak. „A mint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét.” HUNFALVY Pál: *Magyarország ethnographiája.* Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1876. VI, 47–48. (A továbbiakban: HUNFALVY, 1876.)

¹⁷ LAJTAI L. László: Nemzeti eredetkérdések és historiográfiai viták. Hunfalvy Pál és a Századok. *Századok*, 2016/5. 1147–1174. (különösen: 1164–1172.)

etnogenezis felderítésének a legszilárdabb alapjává.¹⁸ Ebből a világos módszertani alapállásból fordult szembe határozottan minden olyan, akár fél évezrednél is régibb nemzeti hagyománnyal, amelynek állításai nem nyertek *nyelvtörténeti* értelemben is biztos megalapozást és nem minősültek ezáltal *pozitív* (tudományosan igazolt) *tény*-nek.¹⁹ A Hunfalvy képviselte módszertani kritika markáns és szenttelen következetességű alkalmazása egyúttal a hazai krónikásgyökerű nemzeti hagyományok többrendű korabeli megrendüléséhez is hozzájárult. Mindennek részletesebb kibontására itt nincs most lehetőség, annyit azonban feltétlenül szükséges jelezni, hogy Hunfalvy Pál tudományos munkásságának szempontjából az utókor által legjelentősebbnek ítélt eredménye, nevezetesen a finnugrisztika hazai intézményesítéséhez²⁰ képest a maga korában sokkal nagyobb port vert fel *mítosztalanító* tevékenysége, azaz a hunhagyomány és a székelység hagyományos eredetmagyarázatának a megkérdőjelezése. A hun–magyar rokonság *forrásalapú* elvetését (pontosabban a Nibelungmondakörből származó krónikás átvételének bizonygatását), és a székelység ehhez kapcsolódó hun eredetének cáfolatát etnosztörténeti monográfiájában fejtette ki először bővebben,²¹ majd a kibontakozó parázs vita hamarosan az első hazai történész-

¹⁸ „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése, és ha szabad így mondani, életének fája is.” HUNFALVY, 1876. 48.

¹⁹ „A nyelvek tanúsága többet ér [...] a történelmi emlékek és emlékezések tanúságánál, mert oly korból való lehet, a melybe semmi történelem föl nem ér; azután mert olyanokról szólhat, mit a történelem föl sem jegyzett, vagy emlékezetébe nem fogadott; végre mert csalhatatlan, holott a történelmi emlékek és emlékezések az emberek hajlamai és önkénye által sokképen meghamisulhatnak. Egyébiránt a nyelvek az emberi szellem történeteiben a legelső és legnyomósabb *tények*, azok magok egy történelem [...]” HUNFALVY Pál: A magyarok eredete. *Budapesti Szemle*, 1864/61. 5. (Kiemelés tőlem – L. L.)

²⁰ Hunfalvy elsősorban a más népcsoportok mellett az obi-ugorok nyelvét és kultúráját is az 1840-es években az európai tudományosság számára mintegy résztvevő megfigyelőként feltáró Reguly Antal hagyatékának részleges feldolgozásával vált (későbbi szakszóval) finnugristává, majd lett a hesseni születésű és Göttingenben összehasonlító nyelvtörténetben és orientalisztikában iskolázott fiatal Budenz József mellett legfőbb előmozdítója az indogermán összehasonlító nyelvészet mintájára intézményesülő hazai (akkori elnevezéssel még) *altaji* összehasonlító nyelvtudomány-nak. „Finnpártisága” tehát voltaképp retrospektíve, az immár intézményesült finnugrisztika századvégi önlegitimációja, illetve annak számos megkérdőjelezője szemszögéből vált pro és kontra dicsőségként vagy botránykőként értelmezendővé. Vö. DOMOKOS Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. 2. átdolg. kiad. Budapest, Universitas, 1998. 107–129. – SÁNDOR Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet*. Budapest, Typotex, 2011. 416–420.

²¹ HUNFALVY, 1876. 283–303.

szaklap, a *Századok* hasábjain folytatódott Szabó Károly²² és Hunfalvy²³ között, és zárult lényegében az utóbbi győzelmével.²⁴

Mindezek ismeretében válik érthetőbbé, hogy az 1880-as évektől megjelenő középiskolai történelemtankönyvek jelentős része miért prezentálta szilárd tudományos tényként Hunfalvy Pál és Budenz József nyelvészeti kutatásainak eredményét,²⁵ illetve, hogy a későbbiekben egyes hazai középiskolai szerzők miért tartották fontosnak reflektálni arra a módszertani dilemmára a történelemtankönyvekben, hogy a nyelvészeti kutatások eredményei miért előrébb valók a szóbeliségben és a korai

²² Akadémikus (1871-től a II. osztály rendes tagja) és az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárnoka, az 1872-ben alapított kolozsvári egyetem történelemprofesszora, majd dékánja és rektora. Szabó – aki még az 1840-es évek elején a késmárki jogakadémián hallgatta Hunfalvy Pál magyar nyelvű előadásait, és akivel egyébként haláláig jó viszonyt ápolott – az 1850-es években TELEKI József munkatársaként és nagymonográfiája (*Hunyadiak kora Magyarországon*. I–IV., X. köt. Pest, Emich, 1852–1857.) sajtó alá rendezőjeként kezdett forráskritikába és -publikálásba. A hazai történelem kezdeteire vonatkozó görög és latin nyelvű források magyarra fordítása és kommentálása mellett, ahogy már szó volt róla, ő lett Amédée Thierry Attila- és huntárgyű munkáinak legjelentősebb hazai tolmácsolója, de Anonymus gestáját is ő fordította magyarra a korban.

²³ Ennek előzményeként Hunfalvy – Nagy Jánostól és Deák Farkastól megszólítva – szintén önállóan kiadott dolgozatban tette közzé bővebben érveit, amelyben kifejtettekkel két szakkérdés erejéig szállt vitába Szabó Károly. Vö. NAGY János: *A székelyek scytha-hún eredetűsége és az ellenvélemények*. Kolozsvár, Stein János, 1879. – DEÁK Farkas: A „Székelyek Scytha-Hun eredetűsége és az ellenvélemények.” Irta: Dr. Nagy János. Kolozsvárt, 1879. *Erdélyi Figyelő*, 1. (1879. október 12.) 6. sz. 41–42. – HUNFALVY Pál: *A székelyek. Felelet a székelyek scytha-hún eredetűségére*. Budapest, Franklin-társulat, 1880. – SZABÓ Károly: A »székely« nemzeti névről. *Századok*, 1880/5. 404–410. – Uő.: A magyarországi székely telepekről. *Századok*, 1880/6. 490–499. – HUNFALVY Pál: A székely kérdéshez. I–II. közlemény. *Századok*, 1881/2. 97–114., *Századok* 1881/3. 193–206.

²⁴ „Hunfalvy jelentősége nem abban fogható meg, hogy tagadta a hun származást – hiszen előtte ezt megtették már mások is –, és nem is abban, hogy vadonatúj megoldással próbálkozott. Fontosságát az adja, hogy elsőként alkalmazta a kora színvonalán álló forráskritikát [...]. Másrészt [...] a székelykérdésre irányította a figyelmet, és olyan vitát indított el, ami ugyan több mindent tisztázott, a hullámai azonban még napjainkban sem ültek el egészen.” KORDÉ Zoltán: A székelykérdés rövid története. In: *Székelyföld története*. I–III. Szerk. BENKŐ Elek – EGYED Ákos. Budapest, MTA BTK–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Haáz Rezső Múzeum, 2016. I. köt. 110–111.

²⁵ Vö. például: „A magyarok a finn-ugor nyelvcsalád egyik ága. Valamennyi finn-ugor nyelvben egyformán hívják a test főrészeit, szintűgy a napot, a holdat, a vizet, tüzet s egyéb természeti tárgyakat és természeti tüneményeket, továbbá a háznépnek, a családnak tagjait, a hetes számrendszer elemeit stb.” MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák alsó osztályai és polgári iskolák használatára*. Budapest, Franklin-társulat, 1883. 6. Az „ugor-török háború” idején és még azt követően is a tankönyvek egy része azonban mindkét irányzat álláspontját ismertette. Némelyeket a vita olyannyira elbizonytalanított, hogy azt explicitté is tették: „A két iskola harcza hosszú és tanúságos vitákat idézett elő, de vitáik nem hogy elsimították volna az ellentéteket, még inkább élesítették, s így még távol állunk attól, hogy megnyugodva, kételyek nélkül csatlakozhassunk akár az egyikhez, akár a másikhoz.” KIRÁLY Pál: *Magyarország története a középiskolák felső osztályainak használatára*. Bevezetéssel ellátta SZILÁGYI Sándor. Budapest, Lampel Róbert, 1897. 39. (A továbbiakban: KIRÁLY, 1897.)

írási forrásokban megőrződött eredethagyománynál.²⁶ Sőt, olyan tankönyv is született a korban, amely részletesen bemutatta, hogy a hun–magyar rokonság utólagos, ráadásul nem is magyar eredetű²⁷ krónikás invenció, következésképp a székelyek addig kétségbe nem vont közvetlen hun maradványnép státusát sem tartotta problematikusnak a középkor elcsúszása előtt megkérdőjelezni.²⁸

A századfordulót követően mindazonáltal egyre többen kezdték el relativizálni Hunfalvy és (közvetett) tanítványainak²⁹ téziseit. Erre vélhetően kevésbé lehet meg-

²⁶ „A mai tudomány [...] biztosabb alapokra törekedik, mint a minők a mondák, középkori írók szó-játékai, vagy sokszor irányzatos véleményei. Ily alapok: a nyelv, a szóban forgó nép történetéből kivilágító nemzeti jelleg, kiválóan azonban az első. [...] Bizonyos, hogy nyelvünk [...] az ural-altaji nyelvcsaládhoz tartozik. [...] Úgy látszik, hogy nyelvünkben több van az ugorból, mint a törökből; [...]” VARGA Ottó: *A magyarok oknyomozó története. A középkor VIII. osztálya számára*. 3. kiad. Budapest, Franklin, 1896. 9–10. – „A hagyománynak azonban sok történelmi tény ellene mond; benne nem bízhatunk; ezért más módon igyekeztek [ti. a nyelvtudósok] a magyarok eredetére és őshazájára fényt deríteni. Elkezdték tanulmányozni a magyarral rokon nyelveket; az úgynevezett összehasonlító nyelvészet által elért eredmények szerint a magyarok a finn-ugor és a török-tatár népek rokonai.” VASZARY Kolos: *Történelem a középkor III. osztálya számára. Az új középkorai tanterv szerint*. 4. átdolg. kiad. Budapest, Lampel Róbert, 1901. 9. – „[...] a tudományos kutatás krónikáinknak csupán mondákon és nemzeti hagyományokon alapuló értesítéseire nem támaszkodhatik; [...] Az etnografia a magyar népet az ural-altaji népek közé sorozza [...] főleg Hunfalvy és Budenz, arra a csaknem biztos eredményre jutottak, hogy a magyar nép az ural-altaji nyelvtörzsnek finn-ugor ágából való.” JÁSZAI Rezső: *Magyarország oknyomozó története. A középkor VIII. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1904. 6. (A továbbiakban: JÁSZAI, 1904.)

²⁷ A problematikára már kitér, jóllehet nem részletezi (ám a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalmat lábjegyzetben közli) Mangold Lajos: „A hunok nemzetiségéről nyelvészeink nem értenek egyet. [...] Testvérmenzetről, avagy atyafiságról azonban közöttük és a mi őseink között nem lehet szó, még akkor sem, ha a hun-magyar mondakör hazai termék volna; pedig nem az, hanem külföldi, német eredetű monda.” MANGOLD Lajos: *A magyarok oknyomozó történelme. A középkor VIII. osztálya számára*. 2. jav. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1887. 10. (A továbbiakban: MANGOLD, 1887.)

²⁸ „A nemzeti hagyományt tolmácsoló hazai krónikások több tudakossággal, mint szerencsével, bibliai és mondai elemek segítségével döntik el a kérdést. [...] *Kézain* kezdve a többi krónika egy népnek tekinti a hun és a magyart [...]. Ezzel a fölfogással függ össze a *székelyek* hun eredetéről és *Csaba királyfőről* szóló monda, amelyeket azonban a tudományos kutatás ép oly kevésbé igazolt, mint a hunok és magyarok rokonságát vagy éppen e két nemzet azonosságát. [...] az összes jelek, főleg a monda germán [...] elemei arra vallanak, hogy a magyar hun monda csakis a mai Magyarország területén, még pedig Pannoniában, a kel[eti]. gótok földjén fejlődhetett ki, s a hun-magyar rokonság hite népünkénél csak mai hazájában való letelepedése után verhetett gyökeret. Hogy a magyarok nem igen tudhattak a hun-magyar rokonságról vagy éppen azonosságról, igazolja az is, hogy a hun-magyar rokonságnak semmiféle korábbi magyar forrásban nincsen nyoma [...].” UJHÁZY László: *A magyar nemzet oknyomozó történelme. Középkor VIII. osztálya számára*. Budapest, Szent-István társulat, 1906. 10–11. (A továbbiakban: UJHÁZY, 1906.)

²⁹ Hunfalvy Pálnak a szó szűk értelmében nem voltak ugyanis tanítványai, mivel a szabadságharc leverése után – 1848–1849-es aktivitása miatt – nem kaphatott, és 1867 után sem szerzett már katedrát, hanem maradt az akadémia főkönyvtárnoka, amelynek tisztségét 1851 óta viselte.

győző magyarázat, hogy a nyelvész-etnológus már egy évtizede távozott az élők sorából,³⁰ sokkal inkább a változóban lévő közhangulat nyomhatott erőteljesebben latba, amely a történetírás és -oktatás nemzeti identitást és patriotizmust keltő és erősítő pedagógiai szerepének a törvényhozók által is felkarolt felismerését és előmozdítását eredményezte, és többek között a századfordulón születő új középiskolai és elemi népiskolai tantervekben is világosan tetten érhető. Jellemző példa erre Szádeczky Lajos tankönyve, aki műve előszavában nem is mulasztotta el felhívni a figyelmet arra, hogy „a történettanításnak nemcsak az ismeretek terjesztése, de a hazafiság ápolása is feladata”. Bár ő sem rejtette véka alá, hogy „a magyarok őstörténete homályos, mondák ködébe s idegen történetírók bizonytalan följegyzéseibe van burkolva”, azonban ez nem akadályozta az alábbi határozott állásfoglalásban: „A magyarok őshazája [...] az Altai hegylánc tájékán kereshető. [...] Itt lakott a török népcsaládnak azon ága, mely ujur vagy *ugur*-nak nevezte magát s melyet az idegen népek hunnu vagy *hunn* néven neveztek.”³¹

Az újabb tankönyvek többsége mindenesetre a finn(ugor) és török(tatár) nyelveredet és etnikai rokonság tételéről egyaránt említést tett, jellemzően a kettőt egymással kombinálva. Némelyek ugyanakkor azt a következtetést sem habozták a magyar etnogenezis komplikáltságából levonni, hogy a magyarság már a honfoglalás *előtti* időkben is *népkeverék*nek számított, sőt *eleve* népkeverékként jött létre,³² amelynek

³⁰ További kutatást igényel annak tisztázása, hogy mennyiben segíthette Hunfalvy Pál nézeteinek beépülését a tankönyvekbe, hogy az 1872-ben megalakuló Országos Közoktatási Tanács is tagjai sorában tudta őt, mégpedig a gimnáziumi szakosztály elnökeként (az 1870-es évek közepén újjászervezett Tanácsban pedig öccsét, a szintén neves tudós Hunfalvy Jánost választották a földleírasi és természetrajzi szak tagjai közé). Vö. VASS Vilmos: Az Országos Közoktatási Tanács tantervi munkálatai a XIX. században. Az Országos Közoktatási Tanács megalakulása, működésének kezdeti szakasza (1872–1874). *Magyar Pedagógia*, 1996/3. 234., 236. – CSIBI Norbert – DÉVÉNYI Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. In: *Sed intelligere. Tanulmányok a 65 éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. BÁNKUTI GÁBOR – SLACHTA KRISZTINA – VONYÓ JÓZSEF. Pécs, Kronosz, 2016. 150–151.

³¹ SZÁDECZKY Lajos: *Magyarország története*. Első rész. *A legrégebb időtől a mohácsi vészig. A legújabb tanítási terv szerint a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1901. iii., 20–21.

³² A megállapítás feltehetőleg Vámbéry Ármin nézeteire vezethető vissza, aki írásaiban a magyarság eredendő etnikai heterogenitása mellett érvelt. Nemcsak az ugor–török háborút kirobantó monográfiájában fogalmazott úgy, hogy „a magyarban vegyülék népet látok”, de ehhez későbbi megnyilvánulásaiban is ragaszkodott. Miközben következetesen tagadta, hogy a nyelv döntő tényezőnek számítana az etnikai eredet meghatározásában („a nyelv semmi esetre nem mondható azon tükörnek, melyből a nemzeti élet legkorábbi kezdetét megláthatnók”) fontos jelezni, hogy az *alapvető* heterogenitást nemcsak a magyar etnogenezis, hanem a magyar nyelv sajátosságának is tekintette. VÁMBÉRY ÁRMIN: *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882. vi., 13., 219. Tételszerűen kifejtve ld. „[...] mai nyelvünk az ugorból és a törökből alakult keverék-nyelv, olyan keverék-nyelv, a milyen talán kevés van a világon, [...] A hol

eredeti etnikai vonásai nemcsak rég eltűntek, de immár tudományosan sem rekonstruálhatók.³³ Ez utóbbi, mindinkább meggyökeresedő történelemtankönyv-írói közvélekedés annál is inkább elgondolkodtató, mert a korábbi, romantikus korszak szerzői még kifejezetten amellett érveltek, hogy a keleti népből nyugati polgárosult nemzetté lett magyarság a civilizációs vívmányok elsajátítása *ellenére* sem veszített eredetiségéből.³⁴

Az etnikai keveredés kibontakozásának a magyar történelemben megmutatkozó jelentősége mindenesetre a honfoglalással és az államalapítás korszakával veszi igazán kezdetét. Ennek hangsúlyozása sejtésem szerint szintén legalább annyira kapcsolatba hozható a politikai nemzet koncepciójának fokozatosan hivatalos állásponttá szilárdulásával, mint a kortárs történetírás kritikai eredményeinek a tankönyvek szintjén is érződő hatásával. Ez utóbbiak háttérében szintén Hunfalvy Pál munkássága körvonalazódik, aki a hazai krónikáshagyomány (köztük az anonymusi gesta) hitelének elvetésével a honfoglalás legfontosabb és lényegében egyedülálló hazai alapnarrációját kérdőjelezte meg a maga teljességében.³⁵ Ezáltal egyfelől a magyar

keverék-nyelv van, ott már csak magától érthető, hogy keverék-népnek is kell lennie, és remélem, nem fogom aristokratikus érzületüket megsérteni, ha azt mondom, hogy az a szép faj, a melyet jelenleg a magyar nép nevéen ismerünk, a föld kerekiségének legeslegtarkább nép-keverékéhez tartozik.” VÁMBÉRY Ármin: A magyar nemzet keletkezése. *Akadémiai Értesítő*, 1894/6. 324.

³³ Erre a (valószínűleg) legkorábbi példaként lásd: „A származási vita annyiban meddő, mivel sokszoros összevegyülés következtében nemzetünk eredeti jellegéből kivetkőzött és jelenleg Európának indogermán eredetű népeire hasonlít leginkább.” MANGOLD, 1887. 15. – „*A régi magyarok faji jellegeiről* azonban egykorú, hiteles adataink egyáltalában nincsenek; híreink oly időből valók, a midőn őseink már más népekkel összekeveredtek. Ez a faji vegyülés azután évszázadokon át folytatódott, úgy hogy az ősmagyar nép ethnosza teljesen elmosódott. (A mai magyarokat faji jellegük és külsejük szerint az indogermán népekhez kell számítani.)” Uő.: *A magyarok oknyomozó történelme. A középiskolák VIII. osztálya számára*. 4. jav. kiad. Budapest, Franklin, 1903. 19. – „Bizonyos, hogy az ázsiai magyar népnek megvolt a maga faji jellege, de ezt a hosszas vándorlás, az idegen népekkel való folytonos érintkezés és vérkeveredés következtében úgy elvesztette, hogy annak ősi jellegét ma már meg nem határozhatjuk.” JÁSZAI, 1904. 12–13. – „[...] egybehangzó tudósaink véleménye arra nézve is, hogy a magyar keverék nép. Nyelvünk szókincse ugyanis *finn-ugor* és *török-tatár* elemek vegyüléke, s ami áll a nyelvről, ugyanaz áll a nemzettest keletkezéséről is.” UJHÁZY, 1906. 12.

³⁴ Vö. például az egyik kiegészítés előtt íródott tankönyv jellegzetes gondolatmenetével: „Ős jellemük, nyelvük, viseletük, szokásaik, ha szelidültek, és alkalmazkodtak is az európai polgárisultsághoz, de *eredetiségükből ki nem vetkőzve tovább is fennmaradtak*. Az ázsiai elem szerencsésen kibékült az európai elemekkel a nélkül azonban, hogy természetét egészen megtagadta volna.” BOCSOR István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre. Főtanodai, s magányhasználatul*. Pápa, Magda L., 1861. I. köt. 149–150. (A továbbiakban: BOCSOR. 1861.) (Kiemelés tőlem: L. L.)

³⁵ Forráskritikai alapon természetesen korábban is kétségbe vonták a Névtelen Jegyző munkájának a hitelességét, azonban ezt főként külföldi, illetve nem magyar tudósok tették (a 19. század közepén pl. Ernst Dümmler, Max Büdinger, Eduard Robert Rösler), olykor bántó hangnemű kritikájukat Anonymus hitelének a hazai védelmezői ezért jellemzően a magyar nemzet elleni támadás kontex-

honfoglalás hitelesen rekonstruálható eseménytörténete, ha nem is „tabula rasa”-vá, de a korabeli külföldi források szegényessége miatt jelentős mértékben nyitott kérdéssé vált. Másfelől pedig, sőt ideológiai szempontból az eddigiéknél is fontosabb következményként, azelőtt is megnyílt az út, hogy az etnikai értelemben vett magyarság, ha nem is őslakóvá léphessen elő európai hazájában, de semmi esetre sem minősülhetett azontúl „utolsóként érkezett” birtokfoglalónak az országot aktuálisan benépesítő másajkú népek őseihez képest, ahogy azt az addigi hazai közfelfogás is nyíltan vagy hallgatólagosan tudni vélte és (főleg ellenérdekelt oldalról) hirdette is fennhangon. Mindennek konzekvenciáját Hunfalvy lényegében az etnosztörténeti monográfiája summázataként, mintegy tételszerűen is levonta és kvázi klasszikus megállapítássá formálta: „Magyarországnak a népe sokféle ugyan: de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát *autochton*, volna. Mindnyája, kivétel nélkül, jövevény. [...] *a magyarok legrégebb lakosai e honnak*. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: illy hosszú folyásu más történelmet nem találunk e földön, a miólta Klio emlékezni bír.”³⁶

Ennek fényében válik jobban érthetővé, hogy miért alakul ki a Magyarország-történeti tankönyvekben nagyjából a századforduló időszakától kezdve az az általánossá váló szokás, amely mindinkább teret engedett az államalapítás előtti események *kettős* tárgyalásának: 1) ahogy a (megcáfolandó vagy tiszteletre méltó) hagyomány tartja, illetve 2) ahogy arról a tudományos kutatások fényében napjainkban gondolkodunk.³⁷

tusában értelmezték. A hazai Anonymus-kutatók energiáit hagyományosan a gesta keletkezésének (ill. írója személyének) a beazonosíthatatlansága kötötte le, amelynek folyamán az 1860-as években ráadásul többen is a lehető legkorábbi, azaz az I. Béla kori datálás, és így a műnek a honfoglalás korára is többé-kevésbé releváns forrásértéke mellett érveltek (Szabó Károly, Vass József, Toldy Ferenc). Hunfalvy radikális kritikáját azonban mindezek ellenére is elismeréssel fogadta a hazai történészszakma. Vö. SALAMON Ferenc: A magyar hadtörténethez a vezérek korában. *Századok*, 1876/9. 699–700. – K.: Hunfalvy Pál »Magyarország Ethnographiája« ismertetése. *Századok*, 1876/9. 734–739. – PAULER Gyula: A magyarok megtelepedéséről. *Századok*, 1877/5. 373–376.

³⁶ HUNFALVY, 1876. 531–532.

³⁷ Az Anonymus-féle elbeszélés további tantermi népszerűsítését mindenesetre nagyban előmozdította annak kartográfiai hasznosítása (*Magyarország a honfoglalás korában, a Névtelen Jegyző elbeszélése szerint*), amely térképmelléklet leközlésére lényegében minden oktatási szinten és iskolatípusban találni példát az új évszázad tankönyveiben. Vö. pl. DÉNES Károly – PACSÉRI Károly: *Magyarország története szemléltető képekkel és három történeti térképpel az elemi iskolák V. és VI. osztálya számára*. Temesvár, Polatsek-féle könyvkereskedés, 1907. – SEBESTYÉN Gyula: *A magyar nemzet története. Polgári leányiskolák számára*. 2. átdolg. kiad. Budapest, Franklin, 1900. – BARÓTI Lajos – CSÁNKI Dezső: *A magyar nemzet története tekintettel a világtörténet főbb eseményeire. Polgári leányiskolák III. osztálya számára*. 8. átdolg. kiad. Budapest, Lampel R., 1910. – MANGOLD Lajos: *A magyarok története a középiskolák harmadik és negyedik osztálya számára*. 6. átdolg. és bőv. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1900. – Üö.: *A magyarok oknyomozó történelme. A középis-*

A fentebbiekből kifolyólag tehát, amíg az 1880-as évekig lényegében nem található olyan Magyarország-történeti tankönyvet, amely ne a *hódító* magyarok és a jelenben az országban élő nemzetiségek *meghódított* vagy *meghódolt* őseinek fegyveres összeütközéseként beszélne el a *honfoglalást*, addig a századfordulón és azt követően szinte azonnal kanonizálódott ennek „ellennarratívája”. Nevezetesen annak hangsúlyozása, hogy a jelenlegi nemzetiségi néptömegek a magyarok megjelenése és államalapítása *után* behívott telepesként (nyugati hospesek) vagy (az oszmán terjeszkedés elől) menekültként befogadott népként (szerbek), illetve tudatosan betelepített népcsoportokként (németek, rutének), esetleg észrevétlenül beszivárgó sokaságként (románok) költöztek az ország területére. Noha a szlávok magyarok előtti hazai jelenlétét egyetlen tankönyvszerző sem vitatta ezután sem, figyelmet érdemel, hogy a századfordulón és az új évszázad kezdeti éveiben még a két, korábban magától értetődően autochtonnak tekintett hazai szláv populáció, a szlovákság és szlovének *közvetlen kapcsolata*, és ezáltal népi-territoriális kontinuitása a korai szláv lakossággal is megkérdőjeleződött³⁸ többeknél.³⁹

A késői dualizmus korának Magyarország-történeti tankönyvei mindazonáltal kifejezetten *pozitív* fejleményként nyugtázták, hogy a magyar etnikum eredendően a

kolák VIII. osztálya számára. 4. jav. kiad. Budapest, Franklin-társulat, 1903. (A továbbiakban: MANGOLD, 1903.)

³⁸ Az e vonatkozásban átmenetet képviselő nézetek sem tűntek el azonban teljesen. Vö. például: „[...] a *tótok* (vagy szlovákok). Ivadékaik a honfoglaláskor már itt lakó szlávoknak és későbbi cseh (huszita) és morva bevándorlóknak; [...]” MANGOLD, 1903. 389. illetve: „Ezen nemzetiségek közül a *tótok* részint azon szlávok ivadékaik, akik a honfoglaló magyaroknak meghódítottak; részint azon cseheknek és morváknak utódai, akik a huszita háborúk korában jöttek be az országba és itt telepedtek le.” JÁSZAI, 1904. 233.

³⁹ „A németek már az első Árpádok alatt költöztek be, tömegesebben II. Géza király alatt, a ki a szlovákokat telepíté be a Szepességbe és Erdélybe. A *tótok* Csehországból szivárogtak be hazánk északnyugati részeibe.” BARÓTI Lajos–CSÁNKI Dezső: *Magyarország története. Középkorok alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára*. Budapest, Lampel Róbert, 1891. 183. – „A szlávok, azaz ó-szlovének, vagy helyesebben *a*) e néptörzsnek a délszlávokhoz tartozó töredéke, mely szórvaosan terjedt el a régi Pannoniában, a nélkül azonban, hogy az ország őslakói közé volna számítható, mert nagyobbára az avarokkal költözködött be kelet és dél felől. E szlávok a népességnek igazi megtelepült részeit képezték, községeket alapítottak és békés foglalkozásoknak éltek. Időjártaival egészen magyarok lettek.” KIRÁLY, 1897. 98. – „*Csehek* is szivárogtak be a szomszédos Morva- és Csehországból s a lakatlan Kárpát-hegységben annyira elterjedtek, hogy a németekkel keverve egészen Kassa vidékéig ők lakták az országot. A mai *tótok* ezeknek a bevándorlóknak utódai.” SZIGETHY Lajos: *Magyarok története. Első rész. A mohácsi veszedelemig. Középkorok III. osztálya számára*. Budapest, Singer és Wolfner, 1900. 54. – „Azok a bennlakók, akik a honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak s őket az új haza elfoglalásában megsegítették, birtokuk megtartása mellett a magyarokkal egyenlő jogokat élveztek és velük hamarosan egybe is olvadtak. Így esett, hogy az avar maradékok, a dunántúli szlovének és a Garam-Morva közének szlovén lakossága elmagyarosodott. (Lábjegyzet: A Dunántúl vendjei és a Felföld tótjai későbbi bevándorlók.)” UJHÁZY, 1906. 25.

honfoglalás és az államalapítás folyamán és következtében befogadott legkülönbözőbb eredetű népekből/nemzetiségekből anyagilag, szellemileg vagy demográfiaileg (azokat részben magába olvasztva, részben békésen megtűrve népi különállásukban) gazdagodott.⁴⁰ A honfoglalás és a vele szorosan összefüggő államalapítás korának értelmezése abban a tekintetben is vízválasztónak tekinthető, hogy szokás szerint ehhez kapcsolódóan tértek rá a 19. század végi és 20. század eleji hazai történelem-tankönyvek nemzettörténeti elbeszélésük kifejezetten *politikai* aspektusaira. A magyar nemzet, majd állam etnikai vonatkozásainál márpedig számukra sokkal fontosabb volt – és az idő haladtával egyre hangsúlyosabb kifejtést nyert – azok politikai karaktere.⁴¹

Rövid áttekintő írásomban, amely számos ponton inkább problémafelvetés csak, a dualizmus kori hazai történelem-tankönyveknek kifejezetten a gimnáziumi használatra készült szegmensét vizsgáltam a korai magyar történelem etnikai vonatkozásaira fókuszálva. Az érettségít adó és a felsőfokú tanulmányokra felkészítő, tehát jellemzően a társadalom elit, felső középosztályi és általában mobilisabb rétegeinek utánpótlása céljából fenntartott tanintézetek számára íródott textusokból kirajzolódó kép és az egyes résztémák tendenciái természetesen nem tekinthetők automatikusan érvényesnek a más, alsóbb szintű és presztízssú kvalifikációra képesítő iskola-típusokban használatos tankönyvekre jellemzőkkel, így az ez utóbbiakból leszűrhető következtetések megfogalmazásához természetesen önálló vizsgálatra volna szükség.⁴² A középiskola szerepét érintően megfogalmazódó társadalmi igények terén bekövetkező változások, amelyek a századfordulón születő új tantervben és tantervi utasításokban is világos elvárásként nyertek teret, mindenesetre abba az irányba mutattak, hogy a felnövekvő új generációkat a szikár és sokszor ellentmondásos ténye-

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban a kiegyezés előtti tankönyvek némelyike ellenben nemcsak szkeptikus volt még, de azt adott esetben kifejezetten kárhoztatta is. Vö. például: „Vallás és pap hozták elő minél többféle idegenek befogadását; szerencsétlenségére a magyarnak, ki e sokféleséget értelmi túlsúlyával vagy erővel *soha sem bírta vagy nem akarja egybeolvasztani*. István [I. Szent István] nem gyanítá jó szandokában, hogy utána 8 század mulva is mētelyt okádjon az általa elhintett mérges maszlag.” BOCSOR, 1861. I. köt. 58. (Kiemelés tőlem: L. L.)

⁴¹ Ezekről összefoglalóan lásd LAJTAI, 2019.

⁴² Annyi azonban felületes áttekintés után is valószínűsíthető, hogy az elemi népiskolák számára íródott tankönyvekben kevés kivétellel sem a hun–magyar néprokonság, sem a hagyományos eredetmondák nem kérdőjeleződnek meg. Jókai Mór az általa írott pedagógiai breviáriumban például még versbe is szedte a sok évszázados etnogenealógiai bölcsességet: „Első vala a hun, azután az avar, / Amazok elmúltak, megmaradt a magyar.” JÓKAI MÓR: *Magyarország története a népiskolák számára*, Budapest, Révai testvérek, 1884. 1.

ket közlő ismeretadáson túl érzelmileg is erőteljesebben motiválják,⁴³ ezért a kortárs tudományos igazságok mellett az évszázados nemzeti hagyományok továbbörökítésének szándéka is egyenrangú fontosságra tett szert bennük. Mindenesetre a magyar etnikum eredete és rokonsága, valamint – velük szoros összefüggésben – az őshaza (-hazák) helyének beazonosítása, úgy tűnt, hogy továbbra is csaknem annyi kérdést vetnek fel, mint amennyi bizonyossággal szolgálhatnak, így pedagógiai célzatú felhasználásuk ambivalensnek mutatkozott, akár „tisztán” a tudomány tényei felől, akár kettős olvasatban tárgyalták őket. Nem meglepő tehát, hogy ez a kérdéskör a kortárs ideológiai elvárásoktól függetlenül is érzékelhetően kevesebb figyelemben részesült az újabb történelemtankönyvek lapjain, különösen azzal összevetve amennyit azok szerzői – egyre fokozódó mértékben – a magyar nemzet és állam politikai kvalitásainak szenteltek.

⁴³ A Kármán Mór-féle 1879-es középiskolai tantervhez készített utasításokban a történelem tanítására vonatkozóan még úgy fogalmaztak, hogy „be kell vezetni az ifjút e fokon a történet tudományos tanulmányozásába is az által, hogy megismertetik vele érdemlegesen a hazai történelem irodalmát, és figyelmeztetik őt a főbb kontrovers kérdésekre”. Utasítások a gymnasiumi tanítás tervéhez. In: KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása törvényeink, szabályzataink, utasításaink s a fennálló gyakorlat alapján*. Budapest, Eggenberger-féle kereskedés (Hoffmann és Molnár), 1881. 32. Két évtizeddel később viszont már szó sincs „kontrovers kérdésekről”, helyettük az érzelmi motiváció és az erkölcsi nevelés szempontjai kerültek előtérbe: „azok a tények, amelyeket a történet közöl, – azok az ítéletek, amelyeket alkot, – azok az igazságok, amelyeket megállapít, – azok a tanulságok, amelyeket mindezekből levon, *nemcsak az értelmet, hanem az érzelmeket is foglalkoztatják és megragadják az embert egész erkölcsi mivoltában.*” *A gimnáziumi tanítás terve s a reá vonatkozó utasítások*. Budapest, Hivatalos Közlöny Kiadóhivatala, é. n. [1903.] 165.